

İSLÂM MEDENİYETİNİN ORTAYA ÇIKIŞI, TEMEL ÖZELLİKLERİ VE GERİLEMESİYLE İLGİLİ BİR DEĞERLENDİRME

Yasin YILMAZ¹

Geliş: 07.05.2021 / Kabul: 10.09.2021
DOI: 10.29029/busbed.934488

Öz

Dünya tarihinde çok sayıda medeniyet ortaya çıkmış, bu medeniyetlerden bazıları evrensel nitelik kazanarak tarihte izler bırakmış, bazıları ise yerel kalarak evrensel seviyeye ulaşamamıştır. Çok sayıda tarihçi, siyasetçi ve düşünür, yoğunlaştıkları disiplinler açısından medeniyet kavramının oluşumu, gelişmesi ve yıkılışı üzerinde fikir beyan etmiştir. En genel anlamıyla, maddî ve manevî yönleriyle insanların bir nesilden diğerine aktardıklarının toplamı olan medeniyet, siyasî, sosyal, ekonomik faaliyetler ve kurumlar; yazının icadı, matbaanın icadı gibi buluşlar olabileceği gibi; hoşgörü, güven, sevgi, saygı gibi değerler anlamına da gelebilmektedir. Medeniyetler esnek olduğu için kendilerinden önce yaşayan medeniyetlerden etkilenmişler ve kendilerinden sonraki medeniyetleri de etkilemişlerdir. İslâm medeniyeti de doğduğu coğrafyanın çevresinde bulunan özellikle Bizans ve İran medeniyet tecrübelerinden kurumsallaşma, bilim ve yönetim alanlarında birikimler almıştır. Esnek bir anlayışa sahip olan İslâm medeniyeti, İslâm'ın tevhid ilkesine ters düşmeyen söz konusu medenî ve kültürel birikimleri almış ve kendi bünyesinde islah ve ibka ederek daha da ileriye taşımıştır. Evrensel mahiyette olan İslâm medeniyeti, doğduğu günden bugüne kadar insanı merkeze alarak, onun hak, hukuk ve yaşam hakkı gibi temel ilkelerini ön planda tutmuş, vahye dayanmış, Hz. Muhammed'in dil, ırk, renk ve coğrafya ayırımı yapmadan beşeriyeti mutluluğa ulaştıracak prensipler doğrultusunda insanlığı kucaklamıştır. 7. asırda doğan, 9 ile 17. yüzyıllar arasında dinî, siyasî, sosyal, ekonomik ve düşünce, ilim, edebiyat, sanat, mimarî gibi kültürel alanlarda kendini gösteren İslâm medeniyeti, insanların temel haklarına bağlı kalarak yaşamının nasıl olması gerektiğini

¹ Prof. Dr. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Öğretim Üyesi. yasinyl_63@hotmail.com, ORCID: 0000 0002 6186 2400.

öğretmiştir. İslâm medeniyetinin günümüz Çağdaş Batı medeniyetinden ayrıldığı en önemli hususlarından birisi de, insanlığın büyük kısmının refah, huzur ve mutluluğunu ilke edinmesidir. Hz. Muhammed'in Medine'de ilkelerini belirlediği İslâm medeniyeti, kuvvet yerine hakkı, çarpışarak mücadele yerine yardımlaşmayı ve dayanışmayı, ırkçılık yerine kardeşliği, ruhu öteleme ve kutsalları yok sayma yerine insanı ruhen terakki ettirmeyi tercih etmiştir. Bu medeniyet, kutsallara saygı göstermiş ve Allah'ın yarattığı mükemmel bir varlık olduğu için insanın korunması gereken yönlerini garanti altına almıştır. Diğer yandan İslâm medeniyetinin düşünce ve ilim alanlarında Avrupa'nın aydınlanmasında ve bunun akabinde Çağdaş Batı medeniyetinin oluşumunda büyük katkısı olduğu tarihî bir gerçektir. İslâm medeniyeti, Avrupa'nın Orta Çağı yaşadığı dönemde ortaya koyduğu insanî değerlerle Haçlı Saldırıları, Sicilya ve özellikle de Endülüslü yoluyla Batı medeniyetinin muharriki olduğu bilinmektedir. Bu çalışmamızda İslâm medeniyetinin ortaya çıkışı, tarihi gelişimi ve dinî, siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel problemleri ile gerileme sebeplerini ortaya koyarak farklı bir katkı sağlamayı hedefledik.

Anahtar Kelimeler: *Medeniyet, İslâm Medeniyeti, Hz. Muhammed, Kur'an-ı Kerim, İslâm Medeniyetinin Gerilemesi*

AN EVALUATION ON THE EMERGENCE OF ISLAMIC CIVILIZATION, ITS FUNDAMENTAL CHARACTERISTICS AND ITS DECLINE

Abstract

Many civilizations have emerged in the world. Some of these civilizations have acquired a universal quality and left traces in history, while others have remained local and have not reached the universal level. Most historians, politicians and thinkers have expressed ideas about the concept, formation, development and collapse of civilization in terms of the disciplines they focus on with the cultural and scientific accumulation they have. In addition, civilization includes political, social, economic activities and institutions; inventions such as the invention of writing, the invention of printing, as well as values and concepts such as tolerance, trust. Civilizations are flexible; they were influenced by civilizations that lived before them and civilizations that lived after them. Islamic Civilization also received its accumulation in institutionalization, science and management, especially from the experience of Byzantine and Iranian civilization located around the geography in which it was born. Islamic Civilization, which has a flexible understanding, has taken these civil and cultural accumulations that

do not contradict the principle of Tawhid and has taken them further by assimilating them within itself. One of the civilizations of universal nature is the Islamic Civilization, and it is a civilization that centres man, based on revelation, prioritizes its basic principles such as rights, law and the right to life, embraces all humanity following the Prophet Muhammad's principles that will lead humanity to happiness without distinguishing language, race, colour and geography. Islamic Civilization, born in the 7th century and manifested itself in religious, political, social, economic and cultural areas such as thought, science, literature, art, architecture between the 9th and 17th centuries, taught how to live according to the fundamental rights of people. One of the essential aspects of Islamic Civilization, which is separated from modern Western civilization, is that most of humanity adopts the principle of prosperity, peace and happiness. Islamic Civilization, which the Prophet Muhammad established in Medina its principles, shows right instead of force, solidarity instead of fighting, brotherhood instead of racism, and respect for spiritual progress. Therefore, Islamic Civilization has guaranteed man's right to live because he is a perfect being created by Allah. On the other hand, it is a historical fact that the Islamic civilization that prevails today has made an outstanding contribution to the Enlightenment of Europe and the formation of modern Western civilization in the fields of thought and science. Islamic Civilization served as the precursor of Western civilization through Crusader attacks, Sicily and, in particular, Andalusia with the human values it demonstrated during the Middle Ages of Europe. In this study, we will try to identify the emergence, historical development and religious, political, social, economic and cultural problems of Islamic Civilization and the reasons for its decline.

Keywords: Civilization, Islamic Civilization, Mohammad, Qur'an al-Karim, Decline of Islamic Civilization.

Giriş

Milletler, birbirleriyle rekabet edebildiği gibi, medeniyetler de rakip olabilmekte ve yarışabilmektedir. Medeniyetlere ait rekabetin bugüne aktarılmasında tarih biliminin önemli rolü olmuştur (Eren, 2018: 4). Çünkü tarih, insanlığa ortak bir miras kazandırmak için milletlerin rekabet halinde ortaya koydukları medenî gelişimler olan siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel kazanım ve değerleri bize aktarmaktadır. Bundan dolayı medeniyetlerin sözcülüğünü yapan tarih ile pratik bir oluşum olan medeniyet birbirinden ayrılamaz. Geçmişten günümüze kadar ortaya çıkan medeniyetlerin, doğuş, gelişme ve yıkılışlarını tarih

sayesinde öğrenilmektedir. İnsanlığın ortak malı olan medeniyetlerin düşünce, bilim, sanat, edebiyat, sosyal ve ekonomik alanlardaki ilerlemeleri de yine tarih tarafından sonraki nesillere aktarılmaktadır. Dolayısıyla medeniyetlerden bahsederken, aynı zamanda o medeniyetin beslediği ve kendini gösterdiği devletlerin tarihine de değinilmiş olunmaktadır. Zira geçmişte ortaya çıkan her medeni gelişme bir olaydır ve tarihin konusudur.

İbn Haldûn ortaya koyduğu medeniyet tipolojisinde, üzerinde durduğu medeniyetin kendisinden önceki ve çağdaşı olan devletlerin tarihinin de göz önüne alındığını ifade etmektedir. Ayrıca söz konusu medeniyetlerin ortaya koyduğu gelişmelerin ve ilerlemelerin tarih ilmi tarafından aktarılarak onların sebep ve sonuçlarının da incelendiğini belirtmektedir (İbn Haldûn, 2004: 1/26). İbn Haldûn, toplumun ve medenileşmenin (şehirleşmenin/şehirleşmenin) hallerinin, toplumsal yaşamda ortaya çıkan temel unsurların, olayların iç yüzünün, devletlerin/medeniyetlerin nasıl kurulduğunun ancak tarih ilmi sayesinde bilinebileceğini söylemektedir (İbn Haldûn, 2004: 1/29). Aslında medeniyetin aynı zamanda bir tarih yapmak olduğunu belirten Arnold Toynbee, Batıdaki ilerlemenin bütün insanlık tarihînin ortak bir başarısı olduğunu söyleyerek İbn Haldûn'u teyit etmektedir (Tyonbee, 1988: 89). Bu vesile ile makalede İslâm medeniyeti üzerinde dururken aynı zamanda ana hatlarıyla medeniyet ve tarihini de gözden geçirmiş olacağız.

Batıda civilisation, Arapçada hadâre/umrân ve 17. yüzyıldan itibaren dilimizde medeniyet ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde de uygarlık olarak kullanılan kavram; insanlığın dinî, siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik olarak kendini ifade etmesidir. Medeniyet kelimesinin Batı dillerinde özellikle de Fransızca karşılığı "civilisation"dur. Civilisation, lügat anlamıyla "*şehirleşmek, şehre uymak, şehirli gibi ince zarif olmak*", özel manada ise "*bütün insanlar için gerekli olan medenî hayat şekli*" diye tarif edilmektedir (Gökberk, 1959: 3). Bunların dışında medeniyet çok yönlü olduğu için her bilim dalı bu kavramı kendine göre farklı tanımlamıştır. Yani her ilmî disiplin elde ettiği bilgiler ve ulaştığı sonuçlara göre medeniyet tanımı ortaya koymuştur. Yavuz Abadan, medeniyeti, "*milletlerin ve insanlığın gelişiminde bedevilikten kurtulup toprağa yerleşme, düzenli sosyal ilişkilere ulaşma ve tarihi değer kazanmanın maddî belirtilerini ve dış görünüşünü aksettiren bir safha*" (Abadan, 1956: 174) olarak tanımlamıştır. Cemil Meriç de medeniyetin ıstılah anlamının oldukça karmaşık olduğunu ve buna ilk işaret edenlerden birisinin İbn Haldûn olduğunu belirterek, onun şehirlilik anlamına gelen ve bedevî toplumlara göre daha çok gelişmiş toplumları ifade eden "hadarîlik" kelimesini kullandığını belirtmiştir. Meriç

ayrıca medeniyeti, “*insanın kendini inzibat altına alması, fikirce, ahlakça ve ruhi olarak yükselmesi için lüzumlu olan kolektif araçların tümü*” şeklinde tanımlamıştır (Meriç, 2016: 81-84). Diğer bir ifade ile medeniyet, insanlığın ilk dönemlerinden itibaren maddî ve manevî olarak kazanılan bütün değerlerin insanlığın hizmetine sunulmasıdır.

Medeniyet, insanlığın maddî ve manevî birikimi olup, kökleri tarihin ilk çağlarına kadar gitmektedir (Eren, 2018: 35). Bu da bize medeniyetin, insanlığın ortak malı olduğuna götürerek, medeniyetin tek millete ve tek bir devlete münhasır olamayacağını göstermektedir. Bundan dolayı medeniyetler müteessir ve müessirdir, yani kendisinden önceki medeniyetlerden etkilenmiş ve kendisinden sonraki medeniyetleri etkilemiştir. Medeniyetlerin etkileşimiyle ilgili Garaudy şöyle demektedir; *her medeniyet, yüzyıllarca süren insan emeğinin karşılığıdır ve o yüzden saygıya lâyıktır. Her medeniyet, mutlaka bir başka medeniyetten beslenmiştir* (Aydın, 2013: 31-32). Daha doğrusu medeniyetler, bir binanın oluşumuna benzetilebilir, gelen her kişi ya da topluluk onun yükselmesi ve tamamlanması için bir çaba göstererek yapının ikmaline çalışmıştır.

1. İslâm Medeniyetinin Ortaya Çıkışı Ve Gelişimi

Bir milletin medeniyetinden bahsetmek, o milletin siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda ulaştığı seviye ve gelişmişliğinin sebeplerini nitelemek ve tarif etmek demektir. Söz konusu medeniyet, evrensel olup, içine aldığı milletleri tek bir gaye etrafında birleştirerek kardeş ilan eden ve bir arada yaşama imkânı veren İslâm medeniyeti olunca, onun nitelikleri ve tarifi daha büyük önem kazanmaktadır. İslâm medeniyetinin kadim Roma ve Yunan Medeniyetlerini aştığı ve günümüz Batı medeniyetinin pozitif yönlerine kaynaklık ettiği tarihi bir gerçektir.

İslâm medeniyeti denilince İslâm’ın doğuşundan günümüze kadar, Müslümanların yaşadığı ve yerleştiği bölgelerde, siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmeler ile bu toplumların ortaklaşa gerçekleştirdiği düşünce, bilim, edebiyat, sanat ve mimarî alanlarındaki gelişmeler akla gelmektedir. Bu anlamda İslâm medeniyeti, tek bir millet ya da toplumun değil bütün Müslümanların ortak malıdır. İslâm’ın ortaya çıkışından itibaren özellikle temelinin atılıp ilkelerinin belirlendiği ilk beş asır dünya tarihi açısından önemlidir. 7. ve 12. yüzyıllar arasında dünyanın önemli havzalarının Müslümanların elinde olması hasebiyle, söz konusu yerlerde hâkim olan İslâm medeniyeti idi (Sarıçam & Erşahin, 2016: 8). İslâm Tarihi boyunca İslâm coğrafyasının cazibe merkezleri değişse de medeniyet alanındaki gelişmeler devam etmiştir.

İslâm medeniyeti, İslâm öncesi Arap toplumunun yaşadığı Câhiliye dönemi gibi insanî, ahlakî ve manevî değerlerin olmadığı bir coğrafyada kendisini göstermeye başlamıştır. Ortaya çıktığı zamanlarda hem Arap Yarımadası'nda hem de dünyanın diğer bölgelerinde insanlar sınıflara ayrılmış, kölelik ve ahlaksızlık oldukça yaygınlaşmış, mezhep kavgaları sürüp gitmekte idi. Bu dönemlerde mantıklı bir düşünce ile doğru bir inanç sistemi bulunmamaktaydı ve dünya insanî değerlerden mahrumdu. Böyle bir ortamda Peygamber olarak gönderilen Hz. Muhammed, Mekke'de Hira Mağarası'nda aldığı “*yaratan Rabbinin adıyla oku*” (Alak, 96/1) emriyle medeniyet hareketini başlatmış, medeniyet anlayışının temelini insanı koymuş, onun maddî ve manevî yönlerini ihmal etmeyerek, yaşam hakkı ile hukukunu temel ilke edinmiştir. Hz. Muhammed'in vefatından sonra onu takip eden asırlarda Müslümanlar, onun vahiyle belirlediği ilkeler ve anlayışla medeniyet yürüyüşüne devam etmişlerdir. Dolayısıyla bütün kurum ve kuruluşları ile ortaya çıkan bu medeniyet, 7. asırdan başlayarak 18. asra kadar tevhid merkezli ve irfan/erdem geleneğini hedefleyerek sadece Müslümanların değil, bütün insanlığın maddî ve manevî mutluluğunu esas alarak, varlığını devam ettirmiştir.

İslâm medeniyetinin müessisi olan Hz. Muhammed içinde doğduğu ve yaşadığı Mekke'de, insanın erdemli olması için, önceden önem verilmeyen ya da bilinmeyen birçok kelimeye anlam katıp canlılık kazandırarak tevhid merkezli bir zihin inşası gerçekleştirmiştir (Yılmaz, 2012: 204-205). Yapmaya çalıştığı bu zihin inşasında içinde yaşadığı toplumun kültürel ve sosyal yapısını göz önünde bulundurarak “*iyiliği emretmek kötülükten menetmek*” ilkesini ön planda tutmuştur. Kendisi de medeniyetlerin temel ilkeleri olan doğruluk, emanet, adalet, hürriyet ve eşitlik gibi ilkeleri benimsemiş ve bir birey olarak bizzat uygulayarak yaşamış ve yaşatmaya çalışmıştır.

Hz. Muhammed, 13 yıllık Mekke döneminde Müslüman zihnini teorik olarak inşa ettikten sonra, zorunlu bir hicretle Medine'ye gitmiştir. Hicret ettiği yere ulaşınca yaptığı ilk işlerden birisi şehrin, “Yesrib” (Bozkurt & Küçükbaşçı, 2003: 305) olan ismini “Medine” (Çetinkaya, 2013: 13, 20, 29) diye değiştirmek olmuştur. Medine'de, Mekke'de iken canlılık kazandırdığı ve kendisinin bizzat benimsediği ve yaşayarak gösterdiği kavramları hayata geçirmiş, tarihî süreç içerisinde büyüyerek gelişecek olan evrensel bir medeniyetin temellerini atmıştır (Halil, 2011; 49). Farklı din ve inançların da bulunduğu bir toplumda birey, aile, miras, kamu ve uluslararası hukuk alanlarında huzur, güven, refah ve birlikte yaşama ilkelerini belirleyerek büyük bir medeniyetin oluşmasına en büyük referans olmuştur. Hz. Muhammed Medine'de 10 yıllık süreçte İslâm

medeniyetinin kurucu nesli olan sahabeyi dinî, siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel olarak eğitmiş, medeni milletlere örnek olan bir toplum haline getirmiştir.

İslâm medeniyetinde bireyden topluma kadar idare hukukunun belirlenmesinde ve bununla ilgili nasların anlaşılmasında, sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve sosyal siyaset gibi disiplinlerin de temelleri atılarak yönetimde, devlet ve vatandaşlar arasındaki dengenin kurulmasına büyük önem verilmiştir (Sağlam, 2017: 37). Böylece yönetim alanında başta vahye dayanılarak meşruiyet, (Avva, 2011) adalet, ² istişare,³ liyakat/ehliyet,⁴ ahlakilik ve insana saygı gibi temel ilkeler ön plana çıkarılmıştır (Sarıçam & Erşahin, 2016: 86-88; Sağlam, 2017: 36-57). Kültürel alanda ilme, eğitime ve bunun temeli olan okuma-yazmaya büyük önem veren Hz. Muhammed, “*ben bir muallim olarak gönderildim*” (İbn Mâce, 1992: Mukaddime 229) diyerek cinsiyet ayırımı yapmadan toplumun bütün tabakalarının eğitilmesine büyük özen göstermiştir (Yılmaz, 2012: 203-221). Bunun sonucunda yazı, kalem, kâtip, öğretmen, mektep, öğretim, duyular, değerler, kalp, inanç ve davranışlar gibi kelimelerin önem kazandığı canlı yeni bir zihniyet ve anlayış oluşturmuştur (Parladır, 1994: 205). Ana kaynağı olan Kur’an-ı Kerim’in de teşvikiyle İslâm medeniyetinde komşu haklarından ticarî hayata kadar birçok alanda karşılıklı saygı, hak ve hukuka dayalı esaslar belirlenmiş, hem beşerî hem de dinî ilimlerdeki gelişmeler her zaman teşvik edilmiştir.

Hz. Peygamber’in vefatıyla İslâm medeniyeti, vahiy, akıl ve ilim temelinde varlığını devam ettirmiştir. İlerleyen zamanlarda İslâm medeniyetinin merkezleri değişse de zihnî alt yapı mevcut olduğu için kültür ve medeniyet yürüyüşü devam etmiştir. Dört Halife döneminden sonra Dımaşk’ın başkent olduğu Emevilerin 89 yıllık iktidarı döneminde İslâm medeniyeti hem bünyesindeki yeni oluşumlar hem

² Adaletle ilgili ayetler ve hadisler; Bakara, 2/100, Al-i İmrân, 3/18, 21Nisâ, 4/3, 58, 105, 135; Mâide, 5/8, 42; A’râf, 7/29, 181; Nahl, 16/90; Buhari, Sahih, “Hudûd 11, 12 Müslim, Sahih, “İmare 5, 18”, “Hudûd 8,9”. Adalet, İslâm medeniyetinde yönetenle yönetilenler arasında en önemli temel ilkelerden birisidir. Çünkü “Allah adaletle hükmetmeyi emreder” denilmekte ve bu ilkenin ihlal edenler ne kadar dindar görünseler de zalimdirler. İslâm’a göre adalet, hükümlerde eşitliği ve dengeyi sağlayan, insanların sığınağı, mülkün/devletin temelidir. (Hadi Sağlam, *agm*, s. 46).

³ Al-i İmran, 3/159; Şûra, 42/38; Tirmizî, *Sünen*, “Menakıb 38”, “Cihâd 34”, “Edeb 57”, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992; Ebû Davûd, *Sünen*, “Edeb 114”, “Harâc 4”; İbn Mâce, *Sünen*, “Edeb 37”, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

⁴ Nisâ, 4/58; Ahzâb, 33/72; Hz. Peygamber de çeşitli alanlarda yaptığı görevlendirmelerde, herhangi bir tartışmaya sebebiyet vermeyecek şekilde liyakat/ehliyeti öncelemiştir. (Liyakat/ehliyetle ilgili hadisler için bkz. Buhari, *Sahih*, “Zekât 66”, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992; Müslim, *Sahih*, “Hudûd 45-46”, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, I/6; Ali Bardakoğlu, “Ehliyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/533-539.

de çevresinden -özellikle Bizans- aldığı siyasî ve ekonomik yapılarla kurumsal gelişimini sürdürmüştür. Bütün Müslüman unsurları kucaklayan Abbasiler devrinde Bağdat merkezli büyük bir medeniyet atılımı başlatılmış, kadim medeniyet ve devlet geleneklerine sahip olan İran bölgesinde yaşayan halkların ve Türklerin Müslüman olmasıyla da Maveraünnehir havzası İslâm medeniyetinin geliştiği bölgeler olmuştur.⁵

İslâmiyet'in tevhid esasına ters düşmeyen hususlarda diğer dinlere ve medeniyetlere karşı hoşgörölü ve esnek davranması, sadece kendisinden önceki İran ve Orta Asya medeniyetlerinden değil, kadim Uygur, Mısır, Hint ve Çin gibi mahalli medeniyetlerinin de kültür ve düşünce birikimlerini belli seviyelerde benimseyip, dönüştürmüş ve evrensel bir niteliğe kavuşturmuştur. Yani İslâm toplumları ve toplumu yönlendiren âkil insanlar (ulemâ), kendilerinden önceki düşünce birikimlerini eleştirel bir şekilde özümseyerek, Kur'anî ilkelere uygun yeni sentezler üreterek, evrensel bir medeniyetin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuşlardır (Kalın, 2016: 73). Başka bir ifadeyle İslâm medeniyeti, diğer medeniyetlerden aldığı fikrî, ilmî, siyasî ve kültürel değerleri analiz ederek, tevhid süzgecinden geçirmiş, mevcutla yetinmeyerek, kendi içinde tekâmül ettirmiş ve ileriye taşımıştır. Yani Müslümanlar kadim birikimlere karşı çıkmamış, felsefî ve ilmî gelişmelerin insanlık için faydalı olan yönlerini alarak İslâmleştirmiş ve kendi medeniyetine eklemiştir (Sunar, 2017: 128-130; Macit, 2019: 200-201).

Abbasi halifelerinden Me'mun döneminde kurulan Beytü'l-Hikme'de; Yunanca, Sanskritçe, Pehlevi ve Hintçeden batının ve doğunun ilmî birikimleri Arapçaya aktararak, İslâm medeniyetinin insanlığa faydalı olan her şeye açık olduğu gösterilmiştir. Burada yapılan tercümelemlerle dünya tarihinin gördüğü en büyük kültürlerarası etkileşim gerçekleştirilmiş, (Macit, 2019: 200) İslâm medeniyetinin hem diğer inançlara esnek davrandığına hem de ilme önem verdiğine büyük örnek teşkil etmiştir. Orta Asya'da Türklerin İslâm medeniyeti ailesine katılması, biraz durağanlaşan İslâm medeniyetine artı bir güç katarak büyük bir atılım gerçekleştirilmesine vesile olmuştur. Irak ve Suriye bölgeleri ile Orta Asya medeniyet havzasında fikrî, idarî, edebî, sanat, mimarî ve kültürel alanlarda, daha sonra Avrupa'yı etkileyecek olan büyük gelişmeler ortaya çıkmıştır. Düşüncede Farabî, İbn Sinâ ve İbn Rüşd, yönetimde Yusuf Has Hacip,

⁵ Makalenin çizdiği çerçevesinin sınırları aşacağı düşüncesiyle İslâm medeniyetinin dönemleri hakkında genel bir değerlendirme ve farklı bir bakış açısı hedeflediğimiz için ayrıntıya girmedik. Ayrıca konuyla ilgili günümüzde çok sayıda yazılmış eserler bulunmaktadır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Cahit Baltacı, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2010.

Nizamülmülk ve Maverdî, toplumda ahlakîliğin ve irfan geleneğinin yerleşmesinde Ahmed Yesevî gibi şahsiyetler yaptıkları çalışmalarla İslâm medeniyetinin hem maddi hem de manevi alanlarda yükselmesine büyük katkı sağlamışlardır.⁶

Avrupa'ya üstatlık yapan ve Rönesans'ın ortaya çıkmasında büyük etkisi bulunan Endülüs, İslâm medeniyetinin en büyük merkezlerinden birisi olmuştur. Endülüs, Mehmet Özdemir'in tespitlerine göre, herhangi bir toprak parçası değil, doğulu ve batıların takdirini kazanmış, İslâm medeniyetinin düşünce, bilim, sanat ve kültürünün bir tezahürü olarak, içleri bilim ve sanat adamlarıyla dolu şehirleri, hanları, hamamları, köşklere, camileri ve çarşılarıyla emsalsiz bir mekân hüviyeti kazanmıştır. Bu haliyle Endülüs, İslâm medeniyetinin aydınlık çağlarının Batı'da ortaya çıkan parlak bir yıldızı olmuştur (Özdemir, 2012: 11).

2. İslâm Medeniyetinin Temel Özellikleri

İslâm medeniyeti, insanların ırk, dil, din, örf, adet, yaşadığı coğrafya ve kültürel ortamlarını nazara alan bir düşünce yapısı geliştirmiştir. Zira her toplumun insanlık için zenginlik olan kendine özgü sosyal ve kültürel değerleri vardır (Özakpınar, 1999: 185-186). Bu bağlamda İslâm medeniyetinin temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim, farklı din, dil, kültür, renk, coğrafya ve ekonomik güce sahip olarak, "*insan olmak*" paydasında bir dünya inşa etmek zorunda olduğumuza dikkat çekmiştir (Hucûrât, 49/13; Yılmaz, 2017: 377).

İnsanın hem dünya hem de ahiret mutluluğunu amaç edinen İslâm medeniyeti, yayıldığı havzalarda birey merkezli dinî, siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel yenilikler getirmiştir. Bu özelliği ile sadece Müslümanların değil, Medine Sözleşmesinde de belirtildiği gibi, diğer inanç sahiplerinin de hak ve hukukunu gözeterek gerekli düzenlemeleri yapmış ve sistemini ona göre kurmuştur. Öncelikle İslâm medeniyetinin temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'in yönlendirmesiyle güç yoluyla din değiştirme zorunluluğu getirmemiş, (Bakara, 2/256) bilakis onları inançlarında serbest bırakarak, ayrı bir statü vererek yaşam şartlarını garanti altına alınmıştır. Diğer yandan İslâm medeniyetinin değerler sistemine göre aynı coğrafyada yaşayan insanları inançları farklı da olsa

⁶ Selçukluların ve Osmanlıların İslâm medeniyetine katkıları ayrı bir makale yazacak kadar geniş olduğu için ayrıntıya girilmemiştir. Bu konu hakkında bkz. . Cahit Baltacı, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2010, s. 68-77, 74-77; İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 7. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.

“yaratılanı yaratandan ötürü sevmek” düsturunu ön plana çıkararak, refah ve huzur içinde yaşamaları sağlanmıştır.

İslâm medeniyetinin doğduğu mekâna ve zamana bakıldığında, Arap Yarımadası’nda devam eden kargaşa, adaletsizlik, zulüm ve batıl/hurafe/yanlış anlayışları ortadan kaldırmak için tevhidî ilkelerle ortaya çıktığı görülmektedir. İslâm medeniyetinde insan merkezli uygulamalar gerçekleştirilerek ferdin akıl, kalp ve ruh dünyası ihmal edilmemiş, o yaratılmışların en mükemmeli ve şerefli kabul edilmiştir. Bu anlamda insan, bedenî ve ruhî dünyasına uygun bir özelliği olan, doğal bir ilişki ve iletişim içerisinde bulunarak hayatını sürdürmektedir. Zira insan, kâinat ve Yaratıcı arasında var olan tabî ve uyumlu ilişki ile ancak mutluluk ve huzura ulaşabilir. Bu üç varlık alanı ile ilgili en küçük bir olumsuzluk insanı ciddi anlamda rahatsız edeceğinden ve onun hayattan zevk almasını engellemesinden (Akdoğan, 2009: 135) dolayı İslâm medeniyeti, maddenin esiri olmadan, insanın manevî yönünü gözetmiş, temasa girdiği öteki medeniyetlere de büyük katkılar sağlamıştır. Bundan dolayı Arnold Toynbee, Batı medeniyetinin teknoloji ve endüstriyel alanda büyük ilerleme kaydetmesine rağmen, insanın manevî yönünü ihmal etmesi sebebiyle tek taraflı olduğunu, ruh dünyasını tatmin etmeyen mutlu bir azınlık oluşturduğunu belirtmektedir (Toynbee, 1998: 30).

İslâm medeniyetinde insanlar arasında “biz” ve “öteki” ayırımı dil, renk, coğrafya ve etnik yapıya göre değil, inanca göre yapılmaktadır. Zira İslâm medeniyetinin kaynağı Kur’an-ı Kerim (vahiy), dini İslâm, etnisitesi bütün insanlıktır. Dolayısıyla Allah’ın gönderdiği son din olan İslâm’ı kabul edenler “bütün inananlar kardeşler” (Hucûrât, 49/10) hükmüne göre “biz”, bunun dışında kalanlar yani tevhidi, ahireti ve Hz. Muhammed’in nübüvvetini kabul etmeyenler “öteki” statüsünde görülmektedir (Uçar & Betül, 2016: 19). İslâm medeniyetinin biz ve öteki ayırımı inanç merkezli olduğu halde diğer dinlerin müntesipleri dışlamamaktadır. İslâm ötekini yaşam hakkına, inanç sistemine dokunmadığı gibi, İslâm ülkelerinde bulunanlara da zimmi statüsü vererek hayatlarını güvence altına almıştır (Yurtseven, 2000: 439-462; Fayda, 2013: 428-434; Yaman, 2013: 434-438). Bu haliyle İslâm medeniyetinin maddî ve manevî yönleri gözetilen evrensel bir medeniyet olduğu ortaya çıkmaktadır.

İslâm medeniyetinin en önemli özelliklerinden birisi de ilim medeniyeti olmasıdır. İslâm medeniyetinin kurucusu Hz. Muhammed’e gelen ilk emrin “Yaratan Rabbinin adıyla oku” olması bunun en büyük göstergesidir (Alak, 96/1). Ayrıca İslâm medeniyetinin ana kaynağı Kur’ân-ı Kerim’de insanın kendisini tanıyıp bileceği konulara bakmayı emreden 350, yeryüzünü araştırmayı teşvik

eden 50, eğitim-öğretim ve pozitif ilimlere işaret eden 750 civarında ayet bulunmaktadır. Ayrıca tefekkürü, akıl ve akli kullanmayı öngören 65, cehaleti ve bilgisizliği yeren de 25'e yakın ayet mevcuttur (Kayadibi, 2001: 33). İslâm medeniyeti insanı sürekli tefekküre,⁷ tezekküre⁸ ve tedebbüre⁹ çağırarak onun ilmî ve düşünce dünyasının gelişmesini teşvik etmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in teşvikini bir emir telakki eden İslâm medeniyetinin mensupları, bu uğurda büyük keşifler yaparak insanlığa yararlı olmuşlardır.

İslâm medeniyetinin başka bir özelliği de merhamet ve müsamaha medeniyeti olmasıdır. İnsanın, hayvanın ve hatta cansız varlıkların Allah'ın yaratmasından dolayı saygıya layık olduğu Kur'an'ın birçok ayetinde vurgulanmıştır.¹⁰ İslâm medeniyeti tarihinde bunun en çarpıcı örneği Kudüs'ü tekrar Haçlılardan alan Selahaddin Eyyûbî'nin, Kudüs'teki Hıristiyan ve Yahudilere karşı sergilediği hoşgörülü tutumdur. O şehri aldıktan sonra on binlerce Müslüman'ı öldürmelerine rağmen, Haçlılar için geniş bir eman yayınlamış ve kendisine karşı savaşan Tapınak ve Hospitalier Şövalyeleri dâhil herkesin can ve mal güvenliğini garanti altına almış, Hıristiyanların çok az miktarlarda fidye ödeyerek Kudüs'ü terk etmelerine izin vermiştir. Haçlılar tarafından kovulan ve uzun süre Kıbrıs'ta bulunan Yahudi hahamını Kudüs'e davet etmiş, Hıristiyanlara ait dini mekânların idaresini Ortodoks Kilisesi'ne teslim etmiştir (Polat, 2015: 47-68; Kalın, 2016: 96; Şeşen, 1998: 165-167; Şeşen, 2009: 337-340).

Endülüs'te siyasî, fikrî, ilmî, sosyal ve kültürel olarak Avrupa'yı aydınlatacak büyük atılımlar yapılmıştır. Medeniyetlerin önemli hususlarından

⁷ Bakara, 2/219, 266; Âl-i İmrân, 190-191; En'âm, 6/50; Hicr, 15/21; Haşr, 59/21; Çetin, 1994: 43-59.

⁸ Bakara, 2/221; En'âm, 6/3, 7, 26, 57, 80, 126, 130; Nahl, 16/17, 90; Kamer, 54/17; Müzzemmil, 73/19.

⁹ Yûsuf, 12/26-27; Sad, 38/29; Muhammed, 47/24.

¹⁰ İslâm medeniyeti, yaratılmışların en şerefli olan insan için önem taşıyan hayvan, bitki ve cansız olan her şeye değer vermiş, Kur'an-ı Kerim'de de bunlarla ilgili gerekli bilgilendirmeler yapılmıştır. İnsan için hayati ehemmiyeti olan bitkilerden En'âm, 99, 141; Yâsin 33, 34, 35, 80; Rahmân 6, 10, 13; Abese, 24-42 vd. gibi ayetlerde bahsederken, ağaç kelimesi 26 defa zikredilmiştir. Bkz. Fahri Kayadibi, "Kur'an ve Sünnet'te Bitkilerin Önemi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (2008), s. 2-27.

İslâm medeniyetinin temel kaynağı Kur'an-ı Kerim, insanların başıboş bir varlık olmadığını belirterek onun, kendisine, Yaratanına ve etrafındakilere karşı sorumlu olduğunu belirtmesiyle çevre şuurunu kazandırmak istediği anlaşılmaktadır. Bkz. Ankebût, 29/2; Muhammed, 47/35; Kıyame, 75/36; Fussilet, 41/53 vd gibi. Ayrıca bu konularda ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Güven, "Kur'an-ı Kerim'de Çevre Bilincine Dair Bazı Ahlakî Esaslar", *Birey ve Toplum*, 4/8 (2014), s. 139-161.

birisi olan birlikte yaşama tecrübesinin tam anlamıyla yerleştiği Endülüs'teki, Kurtuba Medresesi'nde aralarında dinî açıdan çok derin farklılıklar olmasına rağmen Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi öğrencilerin birlikte eğitim görmesi İslâm medeniyetinin hem hoşgörüsünü hem de ulaştığı seviyeyi göstermektedir. Mesela el-Meriye emiri el-Mu'tasım'ın, Saragoza'daki Hûdî'lerin (1039-1146) ve Rezinî'lerin idaresinde vezirlik yapan Yahudiler vardı. Aynı şekilde Gırnata'da haciplik görevine İsmail b. Nağzale adlı bir Yahudi atanmıştır (Şeyban, 2003: 344-345; Kalın, 2016: 161).

Bu tarihî gerçekler Endülüs'te zengin, çoğulcu ve kozmopolit ortamda İslâm medeniyetinin sağladığı hoşgörüyü Müslüman, Hıristiyan, Yahudi, kadın-erkek, Avrupalı, Kuzey Afrikalı herkesin sosyal kültürel ve ekonomik hayata katıldığını ve yeni ilişkiler kurabildiğini göstermektedir. Nitekim İslâm medeniyeti başta Endülüs olmak üzere yayıldığı coğrafyalarda farklı dinleri, dilleri, mezhepleri, kültürleri, grupları ve toplumları bünyesinde barındırarak onların yaşam hakkını korumuştur (Okumuş, 2016: 12).

İslâm medeniyeti hakkı esas almış ve kuvveti, haksızlığa karşı barışı korumak için denge unsuru olarak kullanmıştır. İslâm medeniyetinde madde ile mana arasında da bir denge kurulmuş, ruh ötelenmemiş, kutsallar yok sayılmamış ve bireyin ilham kaynağı maneviyat olmuştur. Bundan dolayı da devamlı zayıfın, güçsüzün, ezilenlerin ve mazlumun yanında olunmuş ve onları korumak için gerekiyorsa savaş dahi yapılmıştır (Özdemir, 2008: 120-131).

3. İslâm Medeniyetinin Gerileme Sebepleri

Müslümanlar, İslâm'ın temel ilkelerine bağlı kaldıkları sürece Hz. Peygamber'in Medine'de başlattığı medeniyet hareketini, çevre medeniyetlerden aldıklarıyla yoğurup daha da ilerilere götürerek evrensel bir medeniyet inşa etmişlerdir. Yedinci yüzyılda başlayan bu medeniyet hareketi, yaklaşık 10 asır insanlığın düşünce, ilim, sanat, edebiyat ve mimarisine öncü olmuştur. Ortaya koyduğu kurallarla başta Müslümanlar olmak üzere bütün insanlığın barış içinde, birlikte yaşamanın (convicenvia) (Şanal, 2018) temeli atılmıştır. Çünkü İslâm, başta insana, hayata, eşyaya, sanata, mimariye ve musikiye bir bakış açısı kazandırmış, hem dünya hem de ahiret hayatının temini için bir takım ilkeler benimsemiştir. Bu ilkeleri edinen Müslümanlar, bir yandan insanlığın faydasına üretim yaparken bir yandan da bireysel tekâmül etme gayreti içinde olmuşlardır. “*Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim*” (Hanbel, 1992: 2/381) diyen bu medeniyetin müessisi Hz. Muhammed (sav), erdemli insanlar yetiştirmeyi medeniyet hareketinin nihai hedefi olarak göstermiştir. Batı dünyasının ancak 19.

ve 20. yüzyıllarda bulduğu, insan hayatının hem maddî hem de manevî yönünü ilgilendiren teknik, ekonomik, sosyal ve psikolojik bütünleşmesini sağlayan teorileri, İslâm medeniyeti 7. asırda yani bundan 14 asır önce ortaya koymuştur (Kurt, 2002: 37; Strauss, 1997: 40-42).

Müslümanların önce Mekke, Medine, Şam, Bağdat, Mısır ve Kudüs, sonra Maveraünnehir ve eş zamanlı Endülüs'te oluşturduğu medeniyet havzaları uzun asırlar sadece Müslümanlara değil bütün beşeriyete, insanî değerleri öğreten gelişmeler sunmuştur. Sekizinci asırdan itibaren Müslümanların önce Endülüs'e daha sonra Sicilya'ya yerleşmeleri ve Haçlı saldırılarıyla birlikte Batı ile İslâm arasında kültür alışverişi başlamıştır. Müslümanların düşünce, ilim, edebiyat, sanat ve mimari alanlarında kaydettiği gelişmelerin Avrupa'ya geçmesi, Avrupa'da Rönesans'ın ortaya çıkışına katkı yapmıştır.

Müslümanlar siyasi olarak Batı'dan Haçlı Saldırıları ve Doğudan gelen Moğol istilasıyla büyük yara almalarının yanında, evrensel medeniyetlerini oluşturduktan sonra, bunu ayakta tutan temel değerlerden uzaklaştıkça gerilemeye başlamışlardır. Hz. Peygamber'in Mekke'de inşa ettiği Müslüman zihninden ve Medine'de uygulamaya koyduğu medenî esaslardan daha doğrusu İslâmî ilkelere ellerini gevşetince, medeniyet yürüyüşünde siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda geri kalmışlardır. Müslümanların 14 asırlık tarihine baktığımızda İslâm medeniyetinin gelişmesinde dinî, siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel etkenler ön planda olduğu gibi, gerilemesinde de aynı amillerin göz ardı edilmesi olduğu tarihî bir gerçektir.

Dinî alana baktığımızda İslâm'ın tevhid inancına zarar vermeyen her türlü gelişmeye açık olduğu ortada iken, Müslümanlar eleştirel bakış ve analitik düşünceyi kaybetmeleriyle, gelişen dünyaya ayak uyduramamış, düşünce, sanat, fen ve ilimde önce durağanlaşmış sonra da gerilemeye başlamışlardır. Çünkü vaz olunan hükümleri, şartlara, zamana ve zemine göre yorumlayıp en doğru biçimde uygulanması için kanaatler belirtmek, Müslüman'ın hayatının bir parçası iken, yapılan eleştirilere tahammül edilememiştir. Hatta yapılan eleştirilere ve analitik düşünceye açık olmayan Müslümanların yeni gelişmelere karşı çıkması, İslâm'ın terakkiye engelmış gibi algılanmasına sebep olmuştur. Hâlbuki dünya tarihine baktığımızda hiçbir düşünce ve inanç sisteminin eleştiriden muaf olmadığı görülür. Çünkü olumlu yönde yapılan eleştiriler, hakikat arayışının birçok yönteminden birisidir (Polat, 2019: 26). Analitik düşünce ve eleştirel bakış olmadığından dolayı dinî nasların çağın gereklerine göre yorumlanması ve sosyal hayata uygulanmasında başarılı olunamamış, sonuçta da Müslümanların

siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel olarak karşı karşıya kaldıkları yeni problemlere çözümler üretemedikleri görülmüştür.

Daha önce de değindiğimiz gibi medeniyetleri inşa eden onun gidişatını, tarihî seyrini belirleyen ve etkin bir aktör olmasını sağlayan inançlardır. Müslümanlar bu inanca sahip oldukları sürece maddî ve manevî alanda gelişme ve ilerlemelerini devam ettirmişler, ancak bu inancı kaybedince, İslâm medeniyeti karşı karşıya kaldığı dinî, siyasî ve kültürel meydan okumaların karşısında aciz kalmış, hem Müslümanların hem de insanlığın problemlerine çözümler üretemeyerek bunların üstesinden gelememiştir. Bu durum onu ümitsizliğe, atalete, yorgunluğa ve tükenmişlik sendromuna sürüklemiş ve İslâm medeniyeti etkisini kaybetmiştir (Halil, 2011; 99-101). Dolayısıyla İslâm dinini kabul eden milletlerin ortaklaşa oluşturduğu medeniyet tecrübesini yaşayan, farklı ırk, dil ve coğrafyaya sahip milletler bir arada tutulamamış, ırkçılık fikri bölünmeleri ve medeni gerilemeleri beraberinde getirmiştir (Halil, 2011; 101).

Siyasî olarak Hz. Peygamber'in yönetim alanında bizzat örneğini yaptığı vahye teslimiyet, meşruiyet, adalet, istişare, ehliyet, ahlakilik ve insana saygı gibi temel ilkeler, Müslüman yöneticilerin siyasi çıkarları, ideolojik kaygıları ve mezhep taassupları dolayısıyla uygula(na)mamıştır. İslâm medeniyetinde güç tek bir kişinin, ırkın, mezhebin ve siyaset biçiminin eline geçtiği devletlerde, ötekileştirmelerle büyük yıkımlara sebep olmuştur (Halil, 2011; 101). Fırsat eşitliğinin olmaması, tarafgirlik, iltimas, adam kayırma ile önemli makamların ve hayatî öneme sahip kurumların, gelişim ve iyileştirme yeteneğinden yoksun ehliyetsiz/liyakatsiz kişilere teslim edilmesi de İslâm medeniyetinin gerilemesini hazırlayan faktörlerden bazılarıdır.

Müslüman idarecilerin yönetimlerinde baskıcı ve haksız uygulamalar sonucunda yöneticilerle halk arasında uçurumlar oluşmuş, devlet erkânının, devletin gelirlerinin azalmasına rağmen, halka büyük vergiler yükleyerek zevk ve sefa içerisinde yaşamaya devam etmeleri, İslâm medeniyetinin gerilemesini hızlandırmıştır.¹¹ Çünkü kendisi tok, halkı aç olan toplumlarda sınıf ayrımları

¹¹ İbrahim Kafesoğlu'nun değerlendirmelerine göre bu konuda en çarpıcı örneğin Harezmsahlı Devleti'nin hükümdarı Alaeddin Muhammed olduğunu görüyoruz. Kafesoğlu konuyla ilgili şöyle bir değerlendirme yapmıştır: “Ülkeleri silip süpüren, hükümdarları tabiliğe ve vergiye mecbur tutan Harzemşah, artık şahsını hiçbir devlet reisiyle müsavi addetmiyordu. Binaenaleyh sarayındaki teşrifât ve merasimler de örnekleri her yerde görülenlerden başka ve daha azametli, daha muhteşem olmalı idi. Sultan Muhammed hâkimiyet alameti olarak öteden beri teâmül halinde devam eden günde beş defa namaz vakitlerinde, çalınan nöbeti kaldırdı. Beş nöbet usulü her birini bir katıya hükümdar tayin ettiği oğullarının veya müsaadesi dairesinde meliklerin sarayında cari olacaktı. Kendisi için yeni bir nöbet sistemi vazetti. Buna

ortaya çıkmakta medeni gelişmeler yok olmaktadır. Bunun sonucunda böyle toplumlarda medeni gelişme değil, sosyal çalkantılar, ekonomik krizler ve siyasî istikrarsızlıklar ortaya çıkmaktadır. Halkta ahlakîliğin ve sosyal düzenin bozulması, sosyal adaleti yok etmekte, güçlü zayıfı ezmekte ve böylece medeni gelişme durmaktadır. İbn Haldûn, yöneticilerin halka karşı sert ve katı tutumları, onlara zulmetmeleri, halktan uzak durmaları, ekonomik durumlarını zayıflatarak onlara zarar vermeleri ve düzenlerini bozmalarının medeniyetin (umranın) yıkılmasına sebep olduğunu belirtmiştir (İbn Haldûn, 2004: 380-385). İngiliz tarihçi Toynbee, medeniyetlerin yıkılmasına, yöneticilerin halka karşı sert tutumları, sınıf ayırımı yapmaları ve savaş halinde olmaları negatif etki ettiğini söylerken, bu tehditle karşılaşmamak için de savaşın ve sınıf ayırımının ortadan kaldırılmasının önemini vurgulamaktadır (Toynbee, 1988: 29-30).

Diğer yandan İslâm medeniyeti, tarihinde çok sayıda siyasî/askerî meydan okumalara da maruz kalmıştır. Bunlar arasında İslâm dünyasına karşı gerçekleştirilen uzun süreli ve geniş çaplı ilk büyük meydan okuma Haçlı Saldırıları olmuştur. İkinci büyük askerî meydan okuma Moğol İstilasası, İslâm dünyasında büyük kırılmalara ve demografik değişikliklere sebep olduğu gibi İslâm medeniyetinin Maveraünnehir, Anadolu ve Ortadoğu'daki havzalarındaki Buhâra, Semerkant, Merv, Bağdat başta olmak üzere önemli medeniyet merkezlerindeki ilim, sanat ve diğer kültürel alanların yok olmasına sebep olmuştur (Sarıçam & Erşahin, 2016: 45). İslâm medeniyetinin Avrupa'ya aktarım merkezleri olan Sicilya ve Endülüs'te de Haçlı Saldırılarından sonra Hıristiyanlar açısından çok önemli görülen "Reconquista/yeniden fetih" (Özdemir, 1992: 233-254; Şeyban, 2003) hareketi başlatılmış ve söz konusu bölgelerdeki Müslümanlar, hem büyük sıkıntılar çekmiş hem de birçok medeni eserleri yok edilmiştir (Özdemir, 1995: 221-225). Müslümanlar bu saldırılar karşısında alt yapının sağlam olmasından dolayı yeni havzalarda medeniyet alanında yürümeye devam etmiştir. Çünkü Müslümanlar bu askerî meydan okumaları iç dinamikleri ile aşmışlar ve sonuçta Osmanlı Devleti doğmuştur (Sarıçam & Erşahin, 2016: 45).

İslâm medeniyetinin Osmanlı dönemi 18. yüzyıla kadar siyasî/askerî yönden büyük gelişmeler kaydetmesine, düşünce ve bilim alanında yatay bir zemin oluşmasına rağmen, dikey olarak dünya konjonktüründe İslâm

"Zü'l-Karneyn Nöbeti" deniliyordu ki, güneş doğarken ve batarken olmak üzere günde iki defa çalınıyorduk. Burada kullanılan davullar altın kaplamalı, değnekler inci kakmalı, diğer aletler de yine inci ve mücevheratla süslü olarak hazırlanmıştı. Elbette ki, çalanlar da en parlak üniformalara bürünmüşlerdi." (İbrahim Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti Tarihi, Ankara 1992, s. 206.)

medeniyetini taşıyacak, sürükleyecek, gelişen çağa ve yeni çıkan meselelere çözüm üretmede yetersiz kalmıştır. Bu dönemde medreselerde İslâm medeniyetinin ikbal çağında selefın yazdığı eserler geliştirilememiş, güncellenememiş, yeni nesil için bir ilim havuzu oluşturulamamış, sadece kitabın aslından değil de şerhleri ve haşiyeleri üzerine talikatlar yazılmıştır (Yılmaz, 2008: 210-257). Dolayısıyla İslâm medeniyetinde dünyaya örnek olup, öncülük yapmaya katı sağlayacak ilmî çalışmalar, toplumun ortak çaba gösterdiği alan haline getirilememiş ve gelecek nesillere aktarılabacak bilim havuzu oluşturmada yetersiz kalınmıştır.

Siyasî olarak büyük zaferler elde eden Osmanlı, hali âlemin aynı şekilde devam edeceğini zannederek gelişen dünyaya ayak uyduramamış, öncelikle ilim ve düşünce alanlarında gerilemeler başlamış, hızlı bir dönüşüm ve değişimin olduğu Batı ile rekabet edemez hale gelmiştir. Müslümanlar arasındaki iç çekişmeler, tükenmişlik sendromu, ekonomik krizler, siyasî çalkantılar ve sosyal dalgalanmalar, medeniyet yürüyüşünü önce yavaşlatmış ve nihayetinde de durdurmuştur.

19. yüzyıla gelindiğinde İslâm medeniyetinin lokomotifi olan Osmanlı Devleti, Batı medeniyetinin teknik, sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmeleri karşısında aciz kalınca, tekrar toparlanmak için onların hukukî, sosyal ve ekonomik ilkelerini benimsemek zorunda kalmıştır. Özellikle 3 Kasım 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Batı'dan geri kaldığını kabul etmiştir. Tanzimat'la birlikte Osmanlının siyasî ve sosyal yapısını pozitivistin etkilemeye başlamasıyla, yönetimde yıllardan beri süregelen İslâmî ilkeler ikinci plana atılmış ve dolayısıyla İslâm medeniyeti mevzuunu ve mevziini kaybetmiştir (Mardin, 2005: 31). Bunların yanında en önemli çöküntü ise, ümitsizlik olup, ruhların karanlık ve kederle örtülmesidir. Devletin/medeniyetin kaderinde rol oynayan ilmiye sınıfı, aralarında kısır çekişmelere alet olmuş, devleti idare edenler, gerçek medeniyeti temsil eden, kurtuluşun, saadetin ve faziletin kaynağı olan İslâmî ilkelerden uzaklaşmışlardır. Bunun sonucunda Batılı düşmanlar, asırların birikimi olan kin ve intikamla yaptıkları insafsız saldırılar sonucunda İslâm medeniyetini etkisiz hale getirmişlerdir.

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin dolayısıyla İslâm medeniyetinin tekrar eski günlerine kavuşması için birtakım fikir akımlarının doğduğu, büyük mütefekkirlerin görüşlerini beyan ettiği zaman dilimi olmuştur. Bu dönemde devletin kurtuluşu için özellikle İslâmcılık, Türkçülük, Batıcılık, Osmanlıcılık ve İttihad-ı İslâm gibi kavramlar çok konuşulmuş, ancak sayısız siyasî, idarî ve

ekonomik daha da önemlisi dinî/manevî/ahlakî hatalar gerilemeyi durduramamıştır. Öte yandan Cemâleddin Afgânî, Muhammed Abduh, Emir Şekip Arslan, Tunuslu Hayreddin Paşa, Said Halim Paşa, Mehmet Âkif ve Bediüzzaman Said Nursî gibi dönemin entelektüelleri İslâm medeniyetinin tekrar inşası için dikkate değer birçok görüş ortaya koymuşlardır. İsmi geçen mütefekkirlerin hepsinin ortak kanaati, İslâm medeniyetinin tekrar hayat bulması için analitik düşünce, eleştirel bakış ve rasyonel okumaya dair yöntem gerekliliği ve İslâm'ın özüne dönülmesi olmuştur.¹² Ancak yukarıda bahsettiğimiz ne fikir akımları ne de düşünce adamları İslâm medeniyetinin gerilemesine engel olamamışlardır.

Sonuç

Yedinci asrın başında Hz. Muhammed'in tebliğiyle başlayıp, İslâm'ın yayıldığı bölgelerde kendini gösteren, vahiy, akıl, ilim ve duygunun ahenkli bir senteziyle insanlığa refah, huzur, mutluluk ve güven sunan İslâm medeniyeti, 18. yüzyıla kadar, dünya coğrafyasının büyük kısmında kendisini göstermiştir. İnsanı merkeze koyan, ilmi önceleyen, tahammüle ve hoşgörüyü dayanan, denge üzerine kurulan, anti-sömürgeci özellikleri olan İslâm medeniyeti Ortadoğu, Mâverâünnehir, Endülüs ve Anadolu gibi havzalarda düşünce, ilim, edebiyat, sanat alanlarında büyük gelişmeler kaydetmiştir.

İlkelerini bizatihi İslâm dininin belirlediği ve yaklaşık 10 asır insanlığın huzur, güven ve mutluluğunu sağlayan İslâm medeniyeti, Müslümanların, Hz. Peygamber'in belirlediği evrensel ilkelerden uzaklaşmasıyla önce durağanlaşmış sonra gerilemiştir. Batı medeniyeti karşısında yenilgiye uğrayan Müslümanlar

¹² Cemaletdin Afgânî'nin görüşleri için bkz. Abdullah Alperen, "Cemâluddîn Afgânî'nin İslam Birliği ile İlgili Görüşlerinin Günümüz Müslüman Dünyasında Parçalanmışlık Sorunsalı Açısından Değerlendirilmesi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 7 (2015), s. 81-96; Muhammed Abduh'un görüşleri için bkz. Muhittin Ay, "Muhammed Abduh ve Düşünceleri", *SDAM Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi*, İstanbul, 2019; Said Halim Paşa Müslümanların dolayısıyla İslam medeniyetinin geri kalışı üzerine çok sayıda makale ve çalışmaları olmuştur. Bunlar arasında *Buhran-ı Fikrimiz*, *Buhran-ı İçtimaimiz*, *İnhitat-ı İslam Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye*, *İslamlaşmak*, *Mukallidliklerimiz* ve *Taassub* gibi çalışmaları bulunmaktadır. Said Paşa'nın fikirlerinin değerlendirilmesi için bkz. Ferhat Ağırman, *Yaşadığı Dönemdeki Fikirler Işığında Said Halim Paşa ve Düşünceleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2007; Şekib Arslan için bkz. Ömer Aslan, "Emir Şekib Arslan'ın Kişiliği Işığında İttihad ve Terakki'nin İslamcı Siyaseti", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (2019), s. 249-268; Tunuslu Hayreddin Paşa için bkz. Ensar Kıvrak, "Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Osmanlı Devleti'nde Reform Önerileri: Hukuk Devleti Bağlamında Bir İnceleme", *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 5/3 (2019).

sosyolojik bir gerçek olan “yenilenler yenenleri taklit ederler” anlayışıyla, tamamen pozitivizm, emperyalizm ve kapitalizmin acımasız kurallarının hâkim olduğu Batı medeniyetinin tahakkümüne maruz kalmışlardır. Çağdaş Batı medeniyetinin öznesi olan Batılılar, ilim ve teknoloji silahıyla, çıkarları uğruna başta İslâm dünyası olmak üzere dünyanın büyük kısmını maddi olarak baskıları altına alarak ezmeye çalışmaktadır. Hâlbuki ontolojisini kaybeden, kutsalları yok sayarak ruhu öteleyen, metafiziği yok ederek maneviyatı ihmal eden, teknolojik gücü kendi çıkarları için kullanan ve insanlığın mutluluğu için istikbal vaat etmeyen Batı medeniyeti, sadece bir avuç azınlığı mutlu etmektedir. Dolayısıyla Arnold Toynbee'nin de belirttiği gibi Batı medeniyeti söz konusu özelliklerinden dolayı çöküşe geçip yıkılacaktır.

İslâm medeniyetinin hedefi menfaat olmamış, kitleleri yok sayarak insanları ecir ya da esir haline getirmemiş, şahsi çıkarlar yerine diğerkâmlığı, sevgi ve sadakatle bireyi erdeme ulaştırmaya çalışmıştır. Dolayısıyla İslâm medeniyeti insanlığın huzur, refah ve mutluluğunu temel gaye edinerek, ırk, dil, renk ve coğrafya ayırımı yapmadan herkesin ortak ve adil paylaşımını sağlamış, beşerin büyük çoğunluğunun huzur, refah ve mutluluğunu esas almıştır. İslâm medeniyetinin hayattaki en önemli ilkelerinden birisi; mücadele yerine yardımlaşma ve dayanışma yoluyla kitleler arasında birlik, beraberlik ve barışı sağlamak olmuştur.

Günümüzde dünyayı kuşatan Batı medeniyeti, insanlığın manevî yönünü yok sayarak, kişiyi nefsin isteklerine mahkûm etmiş ve onu cazibedar fantezileri, heva, heves ve arzuları tatmin etme yoluna götürmüş ve ona giden yolları kolaylaştırmıştır. İslâm medeniyeti ise insanın sadece dünya hayatını hedeflemediği için süfli heveslerin kolaylaştırılmasına karşın ruhun yüksek hislerini tatmin etmiş onun ruhen tekâmül etmesine çalışmıştır.

Modern çağlarda İslâm medeniyetinin tekrar ihyası için yeniden özümüze yani Hz. Peygamber'in Mekke'de sadakat ve emanet temelli inşa ettiği Müslüman zihnine ve Medine'de uyguladığı vahiy, akıl ve ilim merkezli ilkelere dönülmesi gerekmektedir. İslâm medeniyetinin inşası için alt yapı mevcuttur, ancak Müslümanların bunları eleştirel bakış açısı ve analitik düşünce ile günün şartlarına göre yorumlayarak güncellemesi gerekmektedir. İslâm coğrafyasında yaşayan İslâm toplumları arasında yaygın olan cehalet, ihtilaf ve fakirlik; ilim, ittifak, kardeşlik ve çalışmakla yok edilirse, maddeten de terakki edebilirler. İslâm dünyası ilim, sanat, birlik, beraberlik, yardımlaşma, dayanışma ve çalışma gibi hasletleri hayatının merkezine yerleştirse tekrar özlediği medeniyete ulaşabilir.

Kaynaklar

ABADAN, Yavuz (1956), "Kültür Mefhumu ve Değişimi", *Yücel Mecmuası*, S. 10.

AĞIRMAN, Ferhat (2007), *Yaşadığı Dönemdeki Fikirler Işığında Said Halim Paşa ve Düşünceleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

AHMED b. Hanbel (1992), *Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul.

AKDOĞAN, Ali (2009), "Dünya Barışı Açısından Medeniyetler İttifakının Önemi ve İslâm", *EKEV Akademi Dergisi*, Güz, Yıl 13, S. 41.

ALPEREN, Abdullah (2015), "Cemâluddin Afgâni'nin İslâm Birliği ile İlgili Görüşlerinin Günümüz Müslüman Dünyasında Parçalanmışlık Sorunsalı Açısından Değerlendirilmesi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 7.

ASLAN, Ömer (2019), "Emir Şekib Arslan'ın Kişiliği Işığında İttihad ve Terakki'nin İslâmcı Siyaseti", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Temmuz C. 1, S. 2.

AVVA, Muhammed Selim (2011), *İslâm Devletinde Yönetim Şekli*. Mana Yayınları, İstanbul.

AY, Muhittin (2019), "Muhammed Abdüh ve Düşünceleri", *SDAM Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi*, İstanbul.

AYDIN, Cemal (2013), "Garaudy: Beşeriyetin İnsanca Yaşamaya İçin Çırpınan Adam", *Yüceltme ve Reddiye Arasında Medeniyeti Anlamak Sempozyumu* (Editörler: Süleyman Güder, Yunus Çolak), İstanbul.

BARDAKOĞLU, Ali (1994), "Ehliyet", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 10. Ankara. ss. 533-539.

BALTACI, Cahit (2010), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3. Baskı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

BOZKURT, Nebi & KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri (1992), "Medine", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 28. Ankara. ss. 305-311.

BUHARİ, *Sahih*, Çağrı Yayınları, İstanbul.

ÇETİN, Mustafa (1994), "Kur'an'da Tefekkür Kavramı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 8, ss. 43-59.

ÇETİNKAYA, Bayram Ali (2013), *Medine'den Medeniyete*, İnsan Yayınları, İstanbul.

EREN, Şadi (2018), *Olaylar ve Örneklerle İslâm Medeniyeti*, Yayın Dünyamız Yayınları, İstanbul.

FAYDA, Mustafa (2013), "Zimmî", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 44. İstanbul. ss. 428-434.

GÖKBERK, M. Ali (1959)."Kültür Meselesi". *Bilgi Dergisi*, 13 (147).

GÜVEN, Mustafa (2014), "Kur'ân-ı Kerim'de Çevre Bilincine Dair Bazı Ahlakî Esaslar", *Birey ve Toplum*, Güz, C. 4, S. 8.

HALİL, İmadüddin (2011), *İslâm Tarihine Giriş*, Çev. Abdurrahman Şen, Mana Yayınları, İstanbul.

EBÛ DAVÛD (1992), *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul.

İBN HALDÛN (2004), *Mukaddime* (Çev. Halil Kendir), Yeni Şafak Yayınları, Ankara I/26.

İBN MÂCE (1992) . *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul.

KAFESOĞLU, İbrahim (1992), *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara.

KALIN, İbrahim (2016), *Ben Öteki ve Ötesi*, İnsan Yayınları, İstanbul.

KAYADİBİ, Fahri (2012), "İslâm Dininin Eğitim ve Öğretime Verdiği Önem", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul.

KAYADİBİ, Fahri (2008), "Kur'an ve Sünnet'te Bitkilerin Önemi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 17.

KIVRAK, Ensar (2019), "Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Osmanlı Devleti'nde Reform Önerileri: Hukuk Devleti Bağlamında Bir İnceleme", *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*", Aralık, C. 5, S. 3.

KOMİSYON (2013), *Kur'ân Yolu Meâli*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

KURT, Abdurrahman (2002), "İslâm ve Geri Kalmışlık Sorunu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 2.

MACÎT, Abdülkadir (2019), "İslâm Medeniyeti'nin Bütünlüklü, Kapsayıcı ve Diğer Medeniyetlerle Etkileşime Açık Yapısı", *İslâm Medeniyeti Araştırmaları (İMAD)*, C. 4, S. 2.

MARDİN, Şerif (2005), “Operasyonel Kodlarla Süreklilik, Kırılma ve Yeniden İnşa: Dün ve bugün Türk İslâmî İstisnacılığı”, *Doğu-Batı Dergisi*, Yıl 8, S. 31.

MERİÇ, Cemil (2016), *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yayınları, 23. Baskı, İstanbul.

MÜSLİM (1992), *Sahih*, Çağrı Yayınları, İstanbul.

OKUMUŞ, Ejder (2016), “Fârâbî’nin Medeniyet Sosyolojisine Katkıları”, *Diyanet İlmî Dergi*, Temmuz-Ağustos-Eylül, C. 52, S. 3.

ÖZAKPINAR, Yılmaz (1999), *Kültür Değişmeleri ve Batılılaşma Meselesi*, TDV Yayınları, Ankara.

ÖZDEMİR, Ahmet (2008), *İslâm Devletler Hukukunda Uluslararası Kamu Düzeninin Savaş Yoluyla Sağlanması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

ÖZDEMİR, Mehmet (1992), “Endülüs’ün Yıkılış Sürecinde Öne çıkan Bazı Hususlar”, *Endülüs Müslümanları Sempozyumu*, Ankara.

ÖZDEMİR, Mehmet (1995), “Endülüs”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 11. İstanbul. ss. 221-225.

ÖZDEMİR, Mehmet (2012), *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

PARLADIR, Selahaddin (1994), “Asr-ı Saadette Eğitim”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslâm*, İstanbul.

POLAT, Fehmi Ahmet (2019), “Açılış Konferansı”, *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı*, İstanbul.

POLAT, Ziya (2015), “Selahaddin Eyyubi’nin Kudüs Haçlı Krallığıyla Yaptığı 581/1185 Yılı Antlaşması”, *Journal Of Islamic Jerusalem Studies*, Summer, S. 15.

SAGLAM, Hadi (2017), “İslâm İdare Hukukunda Yönetim Şekli. *Universal Journal of Theology (UJTE)*, II (1),

SARIÇAM, İbrahim & Erşahin, Seyfettin (2016), *İslâm Medeniyet Tarihi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

STRAUSS, Claude Levi (1997), *Irk, Tarih ve Kültür* (Çev. H. Bayri ve diğerleri), Metis Yayınları, İstanbul.

SUNAR, Lütfi (2017), “Dünya Tarihinin Ekseni ve Zemini Olarak İslâm Medeniyeti”, *İslâm Düşünce Atlası (İDA)*, C.1, ss. 68-75.

ŞANAL, Enes (2018), *Convivencia: Endülüs'te Bir Arada Yaşama Kültürü*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

ŞEŞEN, Ramazan (2009), “Selahaddin Eyyubi”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 36. İstanbul. ss. 337-340.

ŞEŞEN, Ramazan (1998), “Hittin Savaşı”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 18. İstanbul. ss.165-167.

ŞEYBAN, Lütfi (2003), *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, İz Yayıncılık, İstanbul.

TİRMİZÎ (1992), *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul.

TYONBEE, Arnold (1988), *Medeniyet Yargılanıyor* (Çev. Ufuk Uyan), İşaret Yayınları, İstanbul.

UÇAR, Ramazan-Can, Betül (2016), “Kuşatıcı İslâm Anlayışının İmkânına Sistemik Bir Yaklaşım”, *II. Uluslararası Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu*. Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınları, Konya, C. 1.

YAMAN, Ahmet (2013), “Zimmî/Fıkıh”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 44. İstanbul. ss. 434-438.

YILMAZ, Yasin (2017), “Barış'ın İslâm'ın Temel Kaynakları ve İslâm Tarihi'ndeki Yeri”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 10.

YILMAZ, Yasin (2012), “Hz. Peygamber Dönemi Eğitimine Genel Bir Bakış”, *Dinî Araştırmalar*, Ankara Ocak-Haziran, C. 14, S. 40.

YILMAZ, Yasin (2008), *Kanuni Vakfıyesi ve Süleymaniye Külliyesi*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

YURTSEVEN, Yılmaz (2000), “İslâm Hukuku ve Klasik Dönem Osmanlı Uygulamasında Zimmîlerin Hukukî Statüsü”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 1-2.

ZEYDAN, Corci, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslâmî*. Dâru Mektebeti'l-Hayat, Lübnan/Beyrut, ty.